

SERBEST BÖLGELERDEKİ DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI: DÜNYADAKİ UYGULAMALARA TEORİLER İŞİĞİNDA BİR BAKIŞ

FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN FREE ZONES:
AN ASSESSMENT BY CONSIDERING RELATED THEORIES

Lütfü ÖZTÜRK*

ÖZET

Bu çalışmada, serbest bölgelerdeki yabancı yatırımlar, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını açıklamaya yönelik teoriler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bölgelerdeki yatırımlara Getiri Oranlarındaki Farklılık, Portfölyo Teorisi, Üretim Düzeyi ve Pazar Büyüklüğü gibi tam rekabet varsayımına dayanan teorilerin yanı sıra, eksik rekabet varsayımına dayanan Ürün Devreleri, Oligopolistik Tepki, İçselleştirme, Dunning'in OLI Paradigması ve Caves Ekonomileri açısından da bakılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerdeki yabancı yatırımların belirleyicilerine kısaca değinilerek, serbest bölgelerin Yeni Uluslararası İşbölümünde aldığı yer tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Serbest Bölge, Yabancı Sermaye Yatırımları, Yeni Uluslararası İşbölümü.*

ABSTRACT

This study, has investigated Foreign Direct Investments in Free Zones by considering Foreign Direct Investment theories. Foreign Direct Investments in these zones has been studied in the light of the theories which are based on perfect markets as Differential Rate Return Hypothesis, Portfolio Theory, Output and Market-Size Hypotheses. Furthermore, these investments have been examined by considering the theories which are based on imperfect markets as Product Cycle Hypothesis, Oligopolistic Reactions Hypothesis, Internalisation Hypothesis, Dunning's OLI Paradigm, and Caves Economies. The place of Free Zones in New International Division of Labour has been discussed by referring to determinants of Foreign Direct Investment in Developing Countries.

Keywords: *Free Zone, Foreign Direct Investments, New International Division of Labour.*

* Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, Araştırma Görevlisi.

GİRİŞ

Son yıllarda Gelişmekte Olan Ülkelere(GOÜ) yapılan yabancı sermaye yatırımlarında önemli bir artış görülmektedir. 1980'li yılların ve 1990'lı yılların başlarında yaşanan küresel durgunluk döneminde bu tür yatırımlarda nispi bir azalma görülmesine rağmen, 1990 yılların ortalarından itibaren yabancı sermaye yatırımları yeniden hızlı bir artış sürecine girmiştir. Bu artış trendine rağmen, GOÜ'lere yapılan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYY: Foreign Direct Investment) büyük bir kısmı birkaç ülkede yoğunlaşmaktadır. GOÜ'lere yönelik DYY'ların yaklaşık olarak %65'i Asya (özellikle Uzak Doğu), %30'u Latin Amerika ve Karayipler'e ve %3'ü ise Afrika ülkelerine yapılmaktadır. Kıtalararası eşitsizliğin dışında bu tür yatırımların büyük bir çoğunluğu Latin Amerika'da Brezilya, Arjantin, Şili ve Meksika, Uzak Doğu'da ise Çin Halk Cumhuriyeti, Güney Kore, Tayvan gibi ülkeler arasında bölüşülmektedir. Örneğin, 1980'lerde bu ülkelere yapılan yatırımların yaklaşık %10'u yalnızca Meksika'ya yapılırken (Love ve Lage-Hidalgo, 2000: 1259), 1995 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Uzak Doğuya yapılan yatırımların %58'sini kendine çekmeyi başarmıştır (McMillan et al, 1999: 4).

Diğer bir açıdan, GOÜ'lere yapılan yatırımların büyük bir çoğunluğu (yaklaşık olarak %78'i) sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Japonya ve Avrupa Birliği ülkeleri tarafından yapılmaktadır. Söz konusu yabancı sermaye yatırımlarının önemli bir kısmı, yine bu ülkelerdeki Serbest Bölgelere (SB) gitmektedir. Gelişmiş Ülke (GÜ) kaynaklı Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) SB'lere gösterdiği ilginin yanı sıra, bu bölgelerden Meksika ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi bazı GOÜ'lerin gerek istihdam gerekse ihracata katkı bağlamında elde ettiği döviz kazançları oldukça önemli miktarları bulmaktadır. Dünya çapındaki SB'lerde istihdam edilen işçi sayısı üç milyonu aşarken, bölgelerden yapılan ihracatın toplam GOÜ ihracatı içindeki payı birkaç ülkede %25'lere yaklaşmaktadır. Ancak, GOÜ'lere yönelik yatırımların dağılımında olduğu gibi SB'lerdeki istihdam da, belirli bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Örneğin, Latin Amerika ve Karayipler (özellikle Meksika) dünya çapındaki toplam SB çalışanlarının %48'sini istihdam ederken, Asya (özellikle Çin Halk Cumhuriyeti) yaklaşık %42'sini istihdam etmektedir (Kusago ve Tzannatos, 1998: 2).

GOÜ'lere yönelik (SB'ler dahil) yatırımların belirli ülkelerde yoğunlaşmasının yanı sıra, SB'lerdeki toplam istihdamın belirli bölgelerde yoğunlaşması, GÜ'lerden GOÜ'lere yapılan doğrudan yatırımlar ile SB'ler arasındaki nedensel ilişkileri araştırmaya değer kılmaktadır. Aynı şekilde, bu tür yatırımların SB'lere geliş nedenlerini araştırmak, Türkiye gibi yabancı sermayeyi çekme amacıyla çok sayıda SB oluşturan bir çok GOÜ için çeşitli faydalar sağlayabilir. Bu amaçla, çalışmada SB kavramı kısaca açıklanarak, bu

tür bölgelerdeki yabancı yatırımların nedenleri, farklı iktisat ekollerine dayanan DYY teorileri çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır.

SERBEST BÖLGELER

SB'ler, bir ülkenin siyasal sınırları içerisinde bulunmakla birlikte, özellikle gümrük uygulamaları gibi yasal kısıtlamaların dışında bırakılmış alanlardır. SB oluşturan ülkeler, bu bölgeleri yerli veya yabancı yatırımcılar açısından daha çekici kılmak amacıyla çeşitli vergi muafiyetleri tanımakta, bölgelerde dünya standartlarında iletişim ve haberleşme gibi altyapı olanakları sunmakta ve ihracata yönelik yapılan üretime çeşitli sübvansiyonlar sağlamaktadır.

SB'ler, genellikle GOÜ'lerde ihracatın artırılması, yabancı yatırımların özendirilmesi, teknoloji ve bilgi transferi ile yerli işgücüne istihdam olanakları yaratma gibi çeşitli amaçlarla oluşturulmaktadır. GOÜ'lerdeki SB'lerde genellikle ihracata yönelik üretimin yapıldığından Serbest Üretim Bölgeleri (Free Production Zone: FPZ) veya İhracatı Geliştirme Bölgesi (Export Processing Zone : EPZ) olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca SB'ler, buldukları ülke itibarıyla de Serbest Bölge (Brezilya), Maquila (Meksika), Özel Ekonomik Bölgeler (Çin Halk Cumhuriyeti) ve İhracatı Geliştirme Bölgesi (Uzak Doğu) gibi farklı isimler almaktadır.

SB'ler, 1959 yılında İrlanda'daki Shanonn Serbest Bölgesi'nin kurulmasına kadar genellikle uluslararası mal ticaretinin serbestçe yapıldığı bölgeler olarak bilinmekte ve Serbest Ticaret Bölgesi (Free Trade Zone: FTZ) olarak tanımlanmaktaydı. Ancak, bu tarihten itibaren bu tür bölgelerin ihracata yönelik çeşitli üretim süreçlerini içermeye başlaması ve özellikle 1970'li yıllarda Uzak Doğuda başarılı örnekler vermesinin ardından iktisatçıların dikkatini çekmiştir. Bir çok açıdan tartışmalı olmasına rağmen, bir çok GOÜ bu bölgelere ihracata yönelik kalkınma çabalarında tamamlayıcı bir rol vermeye başlamıştır. SB'lerin göreceli de olsa bu politikaların gerçekleştirilmesine katkı sağlamaları, dünyanın bir çok yerindeki GOÜ'yi bu tür bölgeleri oluşturmaya özendirmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ardından, eski sosyalist ülkeler de yabancı yatırımcıları çekmek için SB'ler oluşturmaya başlamıştır. Bir çok GOÜ'nin bu tür bölgelere gösterdiği ilginin artması, günümüzde SB benzeri uygulama sayısının 800'ün üzerine çıkmasına neden olmuştur. Son yıllarda, Afrika ülkelerinde görülen SB kurma eğilimindeki artış, bu tür kuraldışı uygulamaların uzun bir süre daha GOÜ'lerin gündeminde kalacağını göstermektedir.

Türkiye'de ise 1927 yılında başlayan SB kurma girişimleri çeşitli iktisadi ve siyasi nedenlerden dolayı 1980'li yıllara kadar uygulama alanı bulamamıştır. İlk SB uygulaması İstanbul Limanında düşünülmüş ve bu

amaçla 22.6.1927 tarihli ve 1132 sayılı Serbest Mıntıka Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Ancak, altyapının yetersiz oluşu, bürokratik engeller ve dünyada görülen Büyük Buhran nedeniyle uygulamaya geçilememiştir (Bakır, 1988: 68). 1928 yılında Ford Firması için İstanbul'da gerçekleştirilen bir SB uygulaması ise Büyük Buhran nedeniyle geçerliliğini yitirmiştir (İlkin ve Tekeli, 1985: 92-93). Benzer şekilde 1946 ve 1956 yıllarındaki İskenderun Limanındaki SB girişimleri de, kısa bir süre sonra unutulmuştur.

SB olgusu ancak ihracata yönelik politikaların izlenmeye başladığı 24 Ocak 1980 kararlarından sonra Türkiye'de uygulama alanı bulabilmiştir. Dünyadaki başarılı deneyimlerden hareketle, bu tür bölgelerin yabancı yatırımcıları çekeceği ve ihracata katkı sağlayabileceği düşünülmüştür. Çeşitli tartışmaların ardından 1987 yılından sonra uluslararası deniz yolları üzerinde olan Mersin ve Antalya' da birer SB oluşturulmuş, ardından İzmir (Ege) ve İstanbul (Hava Limanı) SB'leri faaliyete geçmiştir. 1990'lı yıllarda hızla artan SB sayısı günümüzde 20'nin üzerine çıkmıştır. Sektörel bazda kurulan İstanbul-Tuzla Deri SB'sinin yanı sıra, Marmara Araştırma Merkezi Teknoloji Serbest Bölgesi gibi farklı alanlarda da SB'ler oluşturulmuştur. Mevcut SB'lerin dışında Ankara ve Şanlı Urfa gibi bir çok ilde yeni SB'lerin oluşturulması düşünülmektedir (DTM-SBGM, 2001: 5).

SERBEST BÖLGELER VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM TEORİLERİ

Yabancı sermayeli yatırımların 1950'li yıllarda, özellikle GÜ'ler arasında, büyük miktarlara ulaşması iktisatçıların ilgisini çekmiş ve bu tür yatırımların neden yapıldığı konusunda günümüze kadar bir çok teori ileri sürülmüştür. 1970'li yıllarda GÜ'lerden GOÜ'lere yapılan hammadde ve yurtiçi pazara yönelik doğrudan yatırımlar dışında, montaj ve fason üretime yönelik farklı yatırım türlerinde görülen artış, DYY konusundaki tartışmalara zamanla GOÜ boyutunu da eklemiştir. Yine, GOÜ'lerdeki ucuz işgücünden faydalanmak isteyen bu tür yatırımların daha çok ABD, Batı Avrupa ve Japonya kaynaklı ÇUŞ tarafından yapılması ve bu firmaların söz konusu yıllarda bir çok iktisatçı tarafından emperyalizmin sembolü olarak görülmesi ideolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Aynı şekilde SB'ler, GOÜ'lerin sanayileşme çabalarında ithal-ikamesi ile ihracata yönelik sanayileşme arasında seçim yaptığı ve GÜ'lerin Büyük Buhran kadar olmasa da önemli bir kriz içinde bulunduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, bu bölgeler başarılı birkaç ülke dışında ciddi bir uygulama olmasa da, çok farklı boyuttaki tartışmaların odağı haline gelmiştir.

SB'lerin GOÜ'ler tarafından ihracata yönelik sanayileşmede veya döviz kazançlarını artırmada birer araç olarak kullanıldığı genel kabul görmüşse de, bu bölgelerdeki ÇUŞ'lerin SB'lere neden geldiği konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Klasik literatür genellikle bu tür bölgelerin ev sahibi GOÜ'ye sağladığı veya sağlayacağı ekonomik faydalar üzerinde durarak bu bölgelerdeki DYY'lar için klasik açıklamalar getirirken, Marksist iktisatçılar daha çok kapitalizmin gelişme evrelerinde ve yaşadığı krizler sürecinde bu tür bölgelerin ortaya çıkışı ve ÇUŞ'lerin bu bölgelere ucuz emek için gelişi ile ilgilenmektedir. Bu çalışmada her iki yaklaşıma da yer verilerek, SB'lerdeki yabancı yatırımların nedenleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Öncelikle, tam ve eksik rekabet varsayımına dayanan teoriler başlığı altında klasik DYY teorileri çerçevesinde SB'lerdeki yabancı yatırımlar araştırılmış, ardından Marksist yazarların görüşlerine Uluslararası Yeni İşbölümü başlığı altında yer verilmiştir..

SB'lerdeki DYY'ların kolaylıkla yer değiştirebilir oluşu, emek-yoğun ve montaja dayalı üretim süreçleri içermesi ve üretilen malların genellikle başka bir ülkeye satılması gibi nitelikleri ile genel kabul görmüş DYY tanımından bazı farklılıklar içermektedir. Aynı şekilde, bir çok DYY teorisi daha çok GÜ'ler arasındaki sermaye akımlarını açıklamak için geliştirilmiştir. Bu gibi nedenlerle ve bütün DYY teorilerine yer verme olanağı olmadığından, klasik DYY teorilerinden yalnızca SB'lerdeki yatırımlar için açıklayıcı olabileceği düşünülen teorilere yer verilebilmiştir.

Tam Rekabet Varsayımına Dayanan Teoriler

Bu teoriler, faktör ve mal piyasalarında tam rekabet koşullarının geçerli olduğu varsayımına dayanmaktadır. Daha çok GÜ'ler arasındaki yatırımlar ve sermaye hareketlerini açıklamaya yönelik olan bu teoriler, GÜ'lerdeki SB benzeri uygulamalar ve GOÜ'lerdeki SB'lerde yurt içine yönelik üretim yapan firmalar için kısmen açıklayıcı olabilir.

(a) Getiri Oranlarındaki Farklılık: A.B.D. ve Batı Avrupa Ülkeleri arasında bu tür yatırımların arttığı 1950'li ve 1960'lı yıllarda oldukça popüler olan bir hipotezdir. Bu hipotez, bir firmanın amacının (Marjinalist bir yaklaşımla sermayenin marjinal maliyetini sermayenin marjinal gelirin e eşitleyerek) kar maksimizasyonu olduğunu varsayan geleneksel yatırım teorisinden çıkarılmıştır. Bu hipoteze göre DYY'lar, uluslararası sermaye yatırımlarının getirilerindeki farklılıkların bir fonksiyonudur. Bir firma yurt dışında yatırım yapma kararı verirken, bu yatırımın yurtdışındaki beklenen getirisi ile aynı yatırımı yurt içinde yapılması halinde elde edebileceği getiriyi karşılaştırarak kar maksimizasyonu çerçevesinde getirisi daha yüksek olan yatırımı seçmektedir.

SB'lerdeki DYY'ların bir bakıma firmaların kar maksimizasyonu amacından kaynaklandığı söylenebilir. Yurt içine satış veya hammaddeye

yönelik gelen DYY'ların dışında, SB'lerdeki DYY'lar, genellikle GÜ'ler ile GOÜ'ler arasındaki ücret farklılıklarından faydalanmaya çalışan ÇUŞ yatırımlarından oluşmaktadır. SB'lerdeki yatırımların elektronik ürünler gibi kompleks malların emek-yoğun üretim süreçlerini içermesinin yanı sıra, tekstil ve ayakkabı gibi emeğin belirleyici maliyet olduğu sektörlerde yoğunlaşması bu yönden bir yaklaşımı destekleyici niteliktedir. Yani firmalar, (bu hipoteze uygun bir şekilde) yatırımlarını merkezlerinin bulunduğu ülkelerde (fiyat veri, yüksek ücret, düşük getiri) üretim yaparak elde edecekleri beklenen getiri ile SB'lerde yatırım yaparak (fiyat veri, düşük ücret, yüksek getiri) elde edecekleri beklenen getiriyi karşılaştırmakta ve emek-yoğun üretim süreçlerini SB'lerde ya da merkezlerinin bulunduğu ülkelerde yatırım yapmaya karar vermektedirler. Bu seçimde yatırımcı firmaların ülkelerindeki iş kanunu gibi maliyetleri artırıcı yasal uygulamaların SB'lerde olmayışı de firmalarca dikkate alınabilir.

(b) Portfolyö Teorisi: 1930'lu yıllardaki uluslararası sermaye hareketlerini açıklamak için geliştirilen bu yaklaşımın teorik çerçevesi, James Tobin ve H. M. Markowitz tarafından oluşturulmuştur. Bu hipoteze göre yatırım getirinin pozitif, riskin ise negatif bir fonksiyonudur. Yatırımcılar, portfolyösünü oluştururken hem sermayenin getirisini hem de risk faktörünü dikkate alırlar ve karşılaştıkları riskleri azaltmak için yatırımlarını değişik ülkeler veya sektörler arasında çeşitlendirme eğilimi gösterirler.

SB'lerdeki yabancı yatırımlar genellikle ücretlerdeki farklılıktan sağlanan emek maliyetlerindeki azalma sonucu oluşan getiriden kaynaklanmalarına rağmen, yine de bu tür yatırımlar bir risk unsuru taşımaktadırlar. Bu nedenle, bu tür yatırımlar her zaman en ucuz işgücünün bulunduğu GOÜ'lerde (dolayısıyla SB'lerde) yoğunlaşmazlar. Çünkü bu yoğunlaşma SB ve SB'nin bulunduğu GOÜ'den kaynaklanan risklerin aynı yerde bulundurulması demektir. Bu bağlamda, emek-yoğun üretim süreçlerini GOÜ'lere dağıtmış bir ÇUŞ'in dünyadaki bir çok SB'de yavru firmalarının bulunması bir anlamda riskin dağıtılması anlamına gelebilir. Çünkü, herhangi bir SB'de veya üretim yerinde meydana gelecek herhangi bir olumsuz gelişme üretimini durdurmasını veya azaltmasını gerektirdiğinde, diğer SB'ler firmanın üretim kapasitesini artırarak toplam üretimini aynı düzeyde tutması oldukça kolaylaştırabilir. Yine piyasadaki değişimler sonucu talepte veya fiyatta meydana gelecek bir değişim SB'lerdeki üretime kolayca yansıtılabilecektir. Bir çok SB'deki örgütsüz ve korumasız işgücü ise bu konuda ÇUŞ'lere oldukça esneklik tanımaktadır. Örneğin, 1983 yılında elektronik ve mikroçip firmalarının çeşitli nedenlerden dolayı Penang'daki üretimlerini azaltmaya karar vermeleri sonucu, 2.000 ile 6.000 arasında işçi kolaylıkla işten atılırken, bir çok işçi de ücretlerindeki %20'lik azalmayı kabul etmiştir (Clad, 1985: 80). Düşük ücretlerden dolayı bir getiri kaynağı olan SB'ler, ÇUŞ'ler için GOÜ'lere özgü politik ve ekonomik istikrarsızlıklar gibi çeşitli riskler taşımasına rağmen, hem bu söz konusu riskin dağıtılması hem de piyasa

koşullarından kaynaklanan risklerin azaltılması için uygun bir araç olarak görülebilir.

Tam rekabet varsayımına dayanan diğer iki hipotez ise, mikro seviyede bir firmanın bir ülkede yaptığı bu tür yatırımlarla yine aynı firmanın çıktısı (satışları) arasında pozitif bir ilişki olduğunu ileri süren **Üretim Düzeyi Hipotezi** ve makro seviyede milli gelirle ifade edilen bir ülkenin pazar büyüklüğü ile bu tür yatırımların pozitif bir ilişki içinde olduğunu ileri süren **Pazar Büyüklüğü Hipotezi**'dir (Agarwal, 1980: 748). Çin Halk Cumhuriyeti dahil bir çok GOÜ'nin dünya ekonomisine entegre olma çabaları ve bir çok firma için potansiyel pazar oluşturmaları SB'lerdeki yatırımlara bir ölçüde açıklık getirebilir. Yine, bir çok GOÜ'nin ithal-ikamesine yönelik sanayileşme uyguladığı yıllarda SB'ler, ÇUŞ'ler tarafından bu ülkelere bir giriş yolu olarak görülebilir. Örneğin, 1967-1994 yılları arasında ABD'den Meksika'ya yapılan DYY'ların nedenlerine yönelik bir çalışmada, pazar büyüklüğünün bu yatırımlarda önemli bir etken olduğu belirtilmiştir (Love ve Lage-Hidalgo, 2000: 1259).

Klasik varsayımlara dayanan bu dört hipotez de, S. İlkin ve İ. Tekeli'nin de işaret ettiği gibi, firmaya özgü nedenlerden çok yatırım yapılan ülkelere özgü nedenler üzerinde yoğunlaşmışlardır (Tekeli ve İlkin, 1987: 20). Firmaların tam rekabet koşullarında bulunduğu varsayımdan kaynaklanan bu durum, doğal olarak teorilerin çerçevesini ülkeye özgü nedenlere doğru kaydırmıştır. Dünya çapında yatırım yapan firmaların genellikle monopol, düopol veya oligopol durumda olmaları, iktisatçıları Hymer-Kindleberger çizgisi de denilen firmaya özgü faktörleri araştırmaya yönlendirmiştir.

Eksik Rekabet Koşulları veya Hymer-Kindleberger Çizgisi

Ülkeye özgü faktörlerden çok firmaya özgü faktörler üzerinde yoğunlaşan S.H. Hymer ve C. Kindleberger'e göre, yabancı firmalar bir ülkede bir üretim yeri kurmada ve işletmede yerli firmalarla karşılaştırıldığında bazı dezavantajlara sahip olacaktır. Yabancı firmalar, bir ülkeye doğrudan yatırım yaptıklarında mevcut veya potansiyel yerli rakiplerin erişemeyecekleri bazı avantajlara sahip olmak isterler. Bu avantajlar, hem yabancı firmaların kendi ülkelerinde kazanabileceklerinden hem de ev sahibi ülkelerdeki yerli firmalardan daha çok kazanmalarını sağlayabilecek boyutta olmalıdır. Fakat, bir firmanın başka bir ülkede doğrudan yabancı yatırıma yönelmesi için piyasanın mükemmel olmaması veya oligopolistik avantajlar gereklidir, ama yeterli koşullar değildir. Yabancı firmaların sahip olduğu üstünlükler daha ucuz finansman kaynakları, pazarlama deneyimleri, bazı piyasalara özel giriş izinleri, marka, patentli veya ticareti yapılmayan teknolojiye sahip olma, yönetimlerindeki etkinlik ve ölçek ekonomilerinden faydalanma olarak sıralanabilir. Aynı şekilde, bu firmaların yerli firmalara göre dezavantajları ise, seyahat ve iletişim maliyetleri gibi uzaktan işletmenin maliyetleri kadar yerel tüketicilerin zevklerine, ülkedeki yasal sisteme,

kurumsal yapılara ve ticari ve sosyal geleneklere yabancı olmalarıdır (Agarwal, 1980: 749). Hymer ve Kindleberger, bu tür avantajlara sahip olan bir firmanın bunları başka bir ülkeye ihraç veya kiralama yerine, neden doğrudan yatırıma yöneldiğini tam olarak açıklamadıklarından, bu yaklaşım izlenerek çeşitli iktisatçılarca bir çok teori oluşturulmuştur.

(a) Ürün Devreleri : Uluslararası ticaretin açıklanmasında da kullanılan ve R. Vernon ve S. Hirsch tarafından geliştirilen bu teoriye göre, bir ürünün yaşam devreleri üç aşamadan oluşmaktadır (Taylor, 1986: 751-753). İlk Aşama, ürünün icatçı firma tarafından üretilerek (bu ürün için bir talebin varlığı kadar Ar-Ge ile üretici birimler arasında etkin bir koordinasyonun bulunmasına gereksinim duyulması nedeniyle) iç piyasaya sunulduğu *Buluş Aşaması*dır. *Büyüme* veya *Olgunlaşma Aşaması* olarak adlandırılan İkinci Aşama'da, firma ürünü yurt dışına ihraç etmeye başlar ve bu ürüne olan talepteki büyüme ve rekabetteki artış firmayı bu ürünü üretmek amacıyla yurtdışındaki piyasalara yatırım yapmaya iter. Üçüncü Aşama *Standartlaşma Aşaması*'dır. Bu son aşamada artık ürün ve üretim tekniği diğer firmalarca kolayca taklit edilebildiğinden firmalar arasında fiyat rekabeti artar. İcatçı firma da dahil, üreticiler maliyetlerde azalmaya yol açacak yeni buluşlar aramaya veya GOÜ'lerde emek maliyetinde avantaj sağlayacak yatırımlar yapmaya zorlanırlar (Agarwal, 1980: 751). Bununla birlikte bu aşamalar ayrıntılı olarak beş aşamaya kadar çıkarılabilir de (Seyidoğlu, 2001: 84), ürünün genel döngüsü değişmemektedir.

Ürün devreleri, özellikle ÇUŞ'lerin neden sermaye-yoğun yatırımları GÜ'lere, emek-yoğun yatırımlarını ise GOÜ'lere ve bu arada bu ülkelerdeki SB'lere yaptıklarını kısmen aydınlatmaktadır. Ürün devrelerine göre GÜ'ler ikinci aşamada, GOÜ'ler ise (özellikle SB'ler) bir ürün devresinin Üçüncü Aşaması'nda, yani firmaların üretim maliyetlerinde bir azalma için yeni üretim yerleri aradığında (ki bu büyük bir olasılıkla emek olacaktır) GÜ'lerdeki firmalar için uygun yerler olacaktır. Genel olarak ihracata yönelik yabancı yatırımları bu hipoteze göre değerlendirildiğinde, özellikle teknolojinin standart hale geldiği aşamada ÇUŞ'lerin üretimin maliyetini düşürmek için yatırımlarını emeğin ucuz olduğu GOÜ'lere kaydardıkları görülmektedir (Alpar, 1978: 61). Bu açıdan SB'lerdeki DYY'ların emek-yoğun üretim biçimleri dikkate alınır, GOÜ'lerdeki SB'lerin ürün devreleri açısından genellikle Üçüncü Aşama'da, yani son aşamada yer aldığı söylenebilir.

(b) Oligopolistik Tepki: F.T. Knickerbocker tarafından ortaya atılan ve özellikle GÜ'lerdeki DYY'ların oligopolistik bir tepkinin sonucunda ortaya çıktığını iddia eden bir teoridir. Herhangi bir ülkede pazar payını artırmak için rakip bir firmaya yapılan yatırım, ardından pazar paylarını korumak isteyen oligopol durumundaki diğer firmaları da bu ülkede yatırım yapmaya itecektir. Kısaca, firmaların kendine özgü üstünlüklerini yabancı yatırımlar

biçiminde değerlendirilmekte, yani DYY yapacak firmalar yatırımlarını genellikle rakip firmaların davranışına göre belirlemektedir (Tekeli ve İlkin, 1987: 22).

Oligopolistik Tepki, SB'lerdeki ev sahibi ülke pazarına yönelik yabancı yatırımları bir ölçüde açıklasa da, özellikle bu bölgelerdeki elektronik ve tekstil sektöründeki firmalar için ilginç bir özellik göstermektedir. Örneğin, bir firma emek maliyetlerini düşürmek için GOÜ'lerdeki SB'lerde yatırım yaptığında, aynı SB'de olmasa bile başka bir GOÜ'deki SB'de aynı sektördeki diğer firmaların da yatırım yaptığı görülmektedir. Örneğin, kurulduğundan bu yana A.B.D. firmalarının montaj işlerini gerçekleştirdiği Meksika'nın Maquiladora'larında artık Japon kaynaklı ÇUŞ'ler de (özellikle A.B.D. pazarında fiyat rekabetinin çok yüksek olduğu küçük televizyonlar ve buzdolapları, elektronik daktilolar gibi elektronik ürünlerin) emek yoğun süreçlerini gerçekleştirmektedirler (Kenney ve Florida, 1994 : 36). Burada, Oligopolistik Tepki, rakip firmanın emek maliyetlerini azaltarak piyasada fiyatını düşürebilme, dolayısıyla da pazar payını büyütebilme olasılığından kaynaklanarak kendini göstermektedir. GÜ'ler tarafından GOÜ'lere sağlanan Tercihli Kotalar firmaların kota tanınan GOÜ'lerin SB'lerine yaptıkları yatırımları bir ölçüde Oligopolistik Tepki'yle açıklanabilir. Örneğin, Lomé Anlaşması çerçevesinde Mauritius'a sağlanan kotalar nedeniyle Hong Kong firmalarının ardından diğer GÜ orijinli ÇUŞ'ler de, bu ülkedeki SB'lere yönelmişlerdir (Alter, 1991: 9).

(c) İçselleştirme Teorisi: P.J. Buckley ve M. Cason'un ileri sürdüğü ve J.H. Dunning ve A.M. Rugman'ın da katkıda bulunduğu bu teoriye göre, yurt dışındaki piyasaların bir çok düzensizlik ve riskler içermesi firmaları bu piyasalara DYY yapma yoluyla içselleştirmeye yönlendirmektedir (Tekeli ve İlkin, 1987: 22). İçselleştirmenin firmalara sağladığı faydalar, gecikme, pazarlık ve müşteri belirsizliklerinden kaçınabilme, hükümetlerin yaptığı düzenlemelerinin etkisini transfer fiyatlaması yoluyla en aza indirebilme ve piyasalar arasında fiyat farklılaştırması uygulayabilme olanağı şeklinde sıralanabilir (Agarwal, 1980: 753). Aynı şekilde, uluslararası firmaların yaptığı içselleştirmeler:

1. yatay olarak bütünleşmiş çok fabrikalı firmaların patent gibi firmaya özgü üstünlüklerini korumak için yaptıkları yatırımlar,
2. düşey olarak bütünleşmiş çok fabrikalı firmaların bir malın (örneğin petrol) bütün üretim aşamalarını içermek için yaptıkları yatırımlar
3. riskin uluslararası alanda çeşitlendirilmesine ve dağıtımına dayanan yatırımlar şeklinde genellikle üç grupta toplanmaktadır (Tekeli ve İlkin, 1987: 23).

SB'lerdeki bir kısım yabancı yatırımın içselleştirme motifiyle de yapıldığı söylenebilir. Ev sahibi ülke pazarına veya petrol gibi hammaddeye yönelik

SB yatırımlarında bu yaklaşım kısmen açıklayıcı olabilir. Özellikle, Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki SB'lerde pazara ve hammaddeye yönelik faaliyet gösteren yabancı firmaların bir ölçüde İçselleştirme motifine göre davrandıkları söylenebilir. Fakat SB'lere üretimin uluslararasılaştırılması ve uluslararası fason imalat bağlamında bakılırsa, bu bölgelerdeki firmaların pazarın içselleştirilmesinden çok, işgücünün dışsallaştırılması (externalisation of labour) gibi bir eğilim gösterdikleri de söylenebilir (Jetto-Gillies, 1992: 141; Appay, 1998: 162).

(d) Dunning'in OLI Paradigması: Jhon H. Dunning (1973) tarafından geliştirilen ve genel bir DYY kuramı oluşturma amacına yönelik bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre DYY, sahipliğin (**O**wnership), alansal avantajların (**L**ocation) ve içselleştirmenin (**I**nternalization) bir fonksiyonudur. J.H. Dunning, bu değişkenleri bir firmanın belirli bir DYY kararı vermesi için tatmin olmak zorunda olduğu koşullar haline getirmiştir (Lee, 1999: 339). Piyasa aksaklığına dayanan bu koşulların birincisi, firma ev sahibi ülkelerdeki diğer firmalar üzerinde patentli teknoloji ve ticari marka, yönetsel ve pazarlamayla ilgili know-how, piyasaya girişin kontrolü gibi bazı özel avantajlara sahip olmalıdır. Ayrıca, bu avantajlar bu firmanın faaliyette bulunduğu yabancı çevreden kaynaklanan olumsuzluklardan daha ağır gelmelidir. Bu koşullardan ikincisi, DYY aracılığıyla yukarıda adı geçen avantajların içselleştirilmesinin faydasının, lisans anlaşması ve patentin satışı gibi diğer alternatiflerden sağlayacağı faydalardan daha büyük olduğunun firma tarafından görülmüş olması gerekir. Üçüncüsü, Ev sahibi ülke firmanın bulunduğu ülkeye göre düşük ücret maliyetleri, daha ucuz enerji, daha ucuz hammadde ve yatırım teşvikleri gibi bazı konumsal (coğrafi) avantajlara sahip olması gerekir (Dunning, 1995: 475-476).

SB'de faaliyette bulunan firma ev sahibi ülkelerdeki diğer firmalar üzerinde yukarıda adı geçen bazı özel avantajlara sahiptir. Fakat, firma bu üstünlüklerini genellikle yurt içindeki yerel firmalarla rekabetten ziyade, dünya piyasasındaki diğer firmalarla rekabet etmek için kullanmaktadır. Ayrıca, bu avantajların yanı sıra SB'ler, firmaya faaliyette bulunduğu yabancı çevreden kaynaklanabilecek olumsuzluklardan soyutlanmış bir üretim alanı sunmaktadır. SB'nin bulunduğu ev sahibi ülke genellikle GOÜ olduğundan, SB'ler firmalara ana merkezlerinin bulunduğu ülkeye göre düşük ücret maliyetleri, daha ucuz enerji, daha ucuz hammadde, vergi muafiyetleri ve yatırım teşvikleri gibi avantajlar da sağlamaktadır. Sunulan avantajların derecesi, Masan SB'sinde olduğu gibi, bazen ücretlerde meydana gelen ani değişimleri dengeleyecek düzeyde bulunabilmektedir (Lee, 1999: 358).

(e) Caves Ekonomileri : R.E. Caves tarafından geliştirilen ve daha çok ÇUŞ'lerin yatırım stratejilerini açıklamaya yönelik bir yaklaşımdır. Öncelikle yabancı yatırımların bir sınıflandırma yapıp daha sonra bir açıklama getirilme gereğini vurgulayan R.E. Caves'e göre bir ÇUŞ, ya pazar yapısından

dolayı daha çok mal farklılaştırması uygulayarak değişik ülkelerde aynı malı üretmek için, ya da bir malın alt üretim süreçlerini içermek için DYY yapmaktadır. Sırasıyla *Yatay Genişleme* ve *Dikey Genişleme* olarak adlandırılan bu durum ortaya kitle veya ölçek ekonomilerini çıkarmaktadır. R.E. Caves'e göre, yabancı yatırımlar bazı sektörlerde yoğunlaşma ve belirli bir ülkede endüstriler arasında değil de, belirli bir endüstride ama farklı ülkeler arasındaki getirilerini eşitleme eğilimi göstermektedirler. Bu bağlamda, SB'lerdeki yurtiçine yönelik yabancı yatırımların yatay, işgücüne ve hammaddeye yönelik yabancı yatırımların ise dikey bir genişleme olduğu söylenebilir. Aynı şekilde, SB'lerdeki DYY'ların elektronik ve tekstil gibi benzer sektörlerde ama farklı ülkelerde yoğunlaşması da R.E. Caves'in yaklaşımıyla bir ölçüde açıklanabilir. Caves'in yaklaşımı ile ilgili olarak Meksika'ya yönelik ABD kaynaklı yatırımlar üzerine yapılan bir çalışmada kısa dönemde döviz kurlarının firmaların yatırım kararında önemli bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir (Love ve Lage-Hidaolgo, 2000: 1265).

YENİ ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜ VE SERBEST BÖLGELER

GOÜ'ler hammadde ve tarım ürünleri ihraç etmelerinin yanı sıra, kalkınma çabalarından ithal-ikamesine yönelik sanayileşme ve ihracata yönelik sanayileşme gibi yaklaşımlarda bulunmuşlardır. İthal ikamesine yönelik sanayileşme stratejilerinin genel başarısızlığı, GOÜ'leri 1960'lı yılların ilk yarısından itibaren ihracata yönelik sanayileşme politikaları uygulamaya yöneltmiştir. GOÜ'lerin ihracata yönelik sanayileşme politikaları izlemeye başlamaları ile GÜ'lerden GOÜ'lere yapılan yatırımların artmaya başlaması hemen hemen aynı yıllara rastlamaktadır. Söz konusu yıllarda GOÜ'lerde mantar gibi çoğalmaya başlayan SB uygulamaları ile (Meksika ve Hindistan, 1965; Filipinler, 1969; Güney Kore, 1970; Endonezya, 1974; v.d.) ve bu ülkelere yapılan yabancı yatırımların artışı arasında bir ilişki olduğu tezini ortaya çıkarmıştır (Fröbel et al, 1980; Sklair, 1986, 753; Fiala ve Tiano, 1991: 5; v.d.). SB'lerde ÇUŞ'lerin yaptığı ihracata yönelik yatırımların daha çok elektronik gibi sanayi ürünlerinin emek-yoğun kısımlarını tamamlamak için yapılan yatırım özelliği göstermesi, bu yaklaşımı bir çok açıdan incelemeye değer kılmaktadır. Ancak, bu yaklaşıma geçmeden önce, ÇUŞ'lerin neden GOÜ'lere yatırım yaptığı konusundaki literatüre kısaca yer vermekte yarar bulunmaktadır.

Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri

GÜ'lerden GOÜ'lere doğru yapılan DYY'lar ele alındığında, yukarıda adı geçen yaklaşımlarda ifade edilen faktörler dışında da, bazı etkenlerin rol oynayabileceği göz önünde tutulmalıdır. Genel olarak GOÜ'lere iç pazara yönelik yapılan DYY'ların kişi başına gelir, altyapı kalitesi, politik denge, gelir

vergisi muafiyeti, kazanç transferine getirilen kısıtlamalar ve döviz kurları gibi çeşitli faktörlerden etkilendiği ifade edilmektedir (Woodward ve Rolfe, 1993: 127). GÜ'lerden GOÜ'lere yapılan ihracata yönelik yatırımlarda (SB'ler dahil) ise politik denge, altyapının kalitesi, ücretler, vergi muafiyetleri, dışa açıklık ve kazanç transferine getirilen kısıtlamalar gibi benzer etkenler rol oynamaktadır (Asiedu, 2002: 110). Benzer şekilde, adı geçen faktörlerin DYY'ların SB'lere de gelmesinde önemli etkenler olduğu vurgulanmaktadır (Öztürk, 2002: 34-41). Bu çalışmada, literatürde genel kabul görmüş olan politik denge, özendirici politikalar ve ucuz işgücü gibi faktörlere kısaca değinilecektir.

(1) Politik Denge : Politik istikrarsızlık bir ülkeye olan yabancı sermaye akımlarını caydırıcı bir etkiye sahip olabilir. Literatürde bu etkinin gücü konusunda tam bir görüş birliği olmasa da, genellikle yabancı yatırımlar ile politik dengesizlik arasında negatif bir ilişki bulunduğu ve bu ilişkinin derecesinin de yatırımın orijini veya bulunduğu sektöre göre farklılıklar gösterdiği ifade edilmektedir (Asiedu: 2002: 10). SB'ler buldukları ülkelerdeki istikrarsızlıklar ve yatırımcıların orijini açısından oldukça çeşitlilik gösterdiğinden bu konuda genel bir yargıya varmak oldukça güçtür. Ancak, ülkenin içinde bulunduğu koşulların SB'lerdeki yatırım kararını da etkileyebileceği söylenebilir.

(2) Özendirici Politikalar : Yabancı sermaye yatırımlarını çekmek amacıyla bir ülke tarafından uygulanan özendirici politikalar bu tür yatırımları özendirebilir. Ancak, Y.Aharoni, E.R. Barlow ve I.T. Wender gibi iktisatçılar firmaların DYY yapma kararının ilk aşamasında bu tür (özellikle gelir vergisi muafiyeti) özendirici politikaları dikkate almadıklarını ifade etmişlerdir (Agarwal, 1980: 761). Yine de, GOÜ'lerin uyguladıkları özendirici politikaların, bu tür yatırımların bu ülkeler arasında dağılımını bir ölçüde etkileyebileceği söylenebilir. Örneğin, Avrupa Birliği sürecinde Polonya'nın SB'lere uyguladığı vergi muafiyetlerini azaltmak ve ortadan kaldırmak zorunda kalması bu ülkedeki SB'lere yatırım yapan veya yapmayı düşünen firmaları başka alternatif yerler aramaya itmiştir (Szymanska, 2002, 11). Benzer bir durum Türkiye içinde son yıllarda söz konusu olmaya başlamıştır (Öztürk, 2003: 73).

(3) Düşük Ücretler: GOÜ'lerin sahip oldukları ucuz işgücü arzı uluslararası ticarete, özellikle emek-yoğun mallarda, bu ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğünü oluşturmaktadır. Bu üstünlük DYY'ları da özellikle emek-yoğun malların üretimi açısından etkileyebilmektedir. Örneğin, görece olarak ucuz emeğin Tayvan'daki ihracata yönelik yabancı yatırımların önemli bir belirleyicisi olduğunu ifade edilmiştir (Riedel, 1974: 505). Bu açıdan, DYY'lar, ÇUŞ'lerin yere dayanan (location-specific) üstünlüklerinden (daha ucuz işgücüne sahip ülkelerde olduğu gibi) nispi olarak sahipliğe dayanan (ownership-specific) üstünlüklerinin daha fazla olduğu yerde, ürünler ve

Serbest Bölgelerdeki Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Dünyadaki Uygulamalara Teoriler Işığında Bir Bakış

üretim üzerinde yoğunlaşabilir. Böylece, ucuz işgücü bu tür yatırımların yapılmasında önemli bir belirleyici olabilir (Letto-Gillies, 1992: 136). Tablo 1'de Meksika ve Güney Kore gibi çeşitli SB uygulamasına sahip ülkeler ile SB'lerdeki yabancı firmaların büyük bir çoğunluğunun ana merkezi olan ABD ve Japonya gibi GÜ'deki saat ücretlerine bakıldığında, GOÜ'lerdeki ucuz işgücü SB'lerdeki yabancı yatırımların önemli bir nedeni olarak görülebilir.

Tablo 1: Serbest Bölgelerde ve Gelişmiş Ülkelerde Ortalama Saat Ücretleri (1965-1996)

Ülkeler	1965-1971	1972-1981	1982-1988	1989-1996
Meksika	0.57	2.82	1.25	1.50
Hong Kong	0.36	1.55	2.40	5.14
Singapur	0.30	1.80	2.67	8.32
Kore	0.26	1.02	2.20	8.23
Japonya	1.34	6.08	12.65	21.04
A.B.D.	3.56	10.87	13.91	17.74

Kaynak : Brouthers ve McCray, 1999: 39.

Tablo 1'den görüleceği gibi GOÜ'ler ile GÜ'ler arasındaki ücret farklılığı dönemler itibariyle değişiklik göstermektedir. Örneğin SB'lerin ilk oluşturulmaya başladığı yıllar olan 1965-1971 döneminde GOÜ'ler GÜ'ler arasındaki ücret farklılığı ortalama 8 katı iken, son dönemde bu fark söz konusu ülkelerdeki ekonomik kalkınma farklılıkları nedeniyle değişik oranlarda olmuştur. En yüksek farkın yaşandığı ülkeler ABD ve Meksika'dır. Meksika'daki SB'lerde en çok yatırım yapan ÇUŞ'lerin ABD orijinli olduğu ve Meksika SB'lerinde ise dünyadaki toplam SB işgücü istihdamının yaklaşık %40'nı istihdam ettiği düşünülürse, SB'lerdeki yatırımları açıklamakta GOÜ'lerdeki ucuz işgücünden yola çıkan bir yaklaşımın ele alınması daha uygun olabilir. Bu yaklaşım ise daha çok Marksist ekolden beslenen Yeni Uluslararası İş Bölümü tezidir.

Serbest Bölgelerin Yeni Uluslararası İşbölümündeki Yeri

Adam Smith, Ulusların Zenginliği adlı eserinde, işbölümünün çeşitli nedenlerden dolayı işgücünün verimliliğini artıracak ancak, yapılacak bir işbölümünün ürünlerin satılabileceği mevcut pazarın büyüklüğü tarafından sınırlanacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde, Charles Babbage işbölümünün artırılmasının yalnız emeğin verimliliğini yükseltmediğini, aynı zamanda hem pahalı olan nitelikli emeğin yerine ucuz olan niteliksiz emeğin ikamesini mümkün kıldığı, hem de emeğin kullanımının işbölümü süreci ile çoğaltılan bir çok bireysel işlemden makinelere daha ekonomik olduğunu ortaya çıkarmıştır (Fröbel et al, 1980: 132).

C. Babbage, dünyadaki sanayileşmenin daha başlangıç dönemlerinde işbölümüne gidilerek bir malın üretim aşamalarını, en basit bir işçinin bile

yapabileceği şekilde kısımlara ayırarak toplam emek maliyetlerinde bir azalma sağlanabileceğini göstermiştir (İlkin ve Tekeli, 1987: 25). Özellikle GOÜ'lerdeki düşük ücretler ve işveren yanlısı çalışma koşulları, ulaşım teknolojisindeki maliyeti azaltıcı gelişmeler ve üretim yerleri arasındaki uzaklığı önemsiz kılan çeşitli gelişmeler *yeni uluslararası işbölümü* olarak adlandırılan bir olguyu ortaya çıkarmış, yani bir fabrikada teknolojinin elverdiği ölçüde uygulanan Babbage İlkesi'nin dünya çapında da uygulanabilir kılmasıdır (Fröbel et al, 1980: 176-178.). Böylece, niteliksiz ama düşük ücretle çalışmaya razı olan işgücünün bol olduğu GOÜ'ler, GÜ'lerdeki şirketlerin emek-yoğun üretim süreçlerini gerçekleştirdikleri yerler ve ev sahibi hükümetlerce yurtiçine göre bir çok açıdan özendirici kılınan SB'ler ve diğer off-shore üretim siteleri bu tür yabancı yatırımların yoğunlaştığı alanlar olmuştur. Bu gelişmelerin arka planından modern ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişiminin yanı sıra, GOÜ'lerdeki büyük miktardaki işgücünün varlığı ve üretimin aşamalara ayrılabilmesi bulunmaktadır (Fröbel et al, 1978b: 845).

Fröbel ve Arkadaşları, bu olguyu Kapitalist Dünya Sistemi'nin gelişimi çerçevesinde geçmişteki köle ticaretinden bugüne kadar kapitalizminin gelişim süreci içerisinde ele almışlar (Fröbel et al, 1980 : 24-48) ve bu yaklaşımın Almanya'da tekstil sektörü için bir ölçüde geçerli olduğunu belirtmişlerdir (Fröbel et al, 1980 :132-156). Fröbel ve Arkadaşları, başka bir makalelerinde yine bu yaklaşımın GOÜ'lerdeki ihracata yönelik bütün ÇUŞ yatırımlarında önemli bir etken olduğunu vurgulamışlardır (Fröbel et al, 1978a: 23-24). Böylece, GOÜ'ler SB'ler aracılığıyla faktör donatımlarına uygun bir biçimde ÇUŞ'ler tarafından dünya ekonomisine entegre edilerek, dünya üretimindeki yerlerini almışlardır. GÜ'ler ve GOÜ'ler arasındaki ücret farklılıklarının geçmişten günümüze kadar devam etmesi ve SB'lerdeki emek-yoğun üretim süreçleri bu yaklaşımı doğrular nitelikte görünmektedir. SB'lerde istihdam edilen işgücünün ortalama olarak %80'nin daha ucuz, daha fazla çalıştırılabilmesi ve erkeklere göre daha verimli olması gibi nedenlerle genç kızlar ve kadınlardan oluşması bu tezi doğrular niteliktedir (Pyle, 2001: 63).

GOÜ'ler arasında bile meydana gelen ücret farklılığı, bu tür yabancı yatırımların bir G.O.Ü'den diğerine kaymasına neden olabilmektedir. Örneğin D. Huasego, 1974-1980 yılları arasında yabancı yatırımların Güney Kore'den Tayvan'a kaymasını Güney Kore'deki ücretlerin Tayvan'a göre daha hızlı bir oranda yükselmesine bağlamıştır (Huasego, 1980: 42). Benzer şekilde, son yıllarda Masan SB'sindeki (Güney Kore) bir çok firma, daha ucuz işgücü nedeniyle Çin Halk Cumhuriyeti ve Malezya gibi ülkelere yönelmiştir (Lee, 1999: 348). Bu bağlamda ucuz işgücü 1967-1994 yılları arasında ABD'den Meksika'nın SB'lerine giden DYY'ların önemli bir belirleyicisi olmuştur (Love ve Lage-Hidalgo, 2000: 1265).

Ancak, 1980'li yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler GOÜ'lerdeki işgücünün ucuz olmasının yanı sıra, kalifiye olmasını da gerekli kılmıştır. Çünkü GÜ'deki firmalar yoğun teknoloji kullanımı ve emek-yoğun ürünlerde rekabet edememe nedeniyle teknoloji yoğun ürünlere yönelmişler ve bu da GÜ'lerdeki nitelikli personelin ücretlerinin yükselmesine neden olmuştur. Küresel rekabet kalifiye personelin ABD gibi GÜ'lerde ücretlerini yükseltirken, ÇUŞ'ler bu maliyetleri azaltmak için düşük ücretli ancak kalifiye işçilerin bulunduğu ülkelere yönelmişlerdir. Örneğin Malezya SB'lerinde 1970'li yıllarda toplam istihdamı ancak %17'sini oluşturan nitelikli personelin oranı 1990'lı yıllarda %48'e yükselmiştir (Kusago ve Tzannatos, 1998: 7).

Son yıllarda görülen kalifiye işgücüne yöneliş, SB'lerdeki işgücünün cinsiyet bakımından bileşimini dahi etkilemiştir. Örneğin 1980'li yıllarda Maquiladoraslardaki işgücünün büyük bölümünü oluşturan eğitimsiz genç kızların yerini artık eğitilmiş kadınlar ve erkekler almaya başlamıştır (Fussell, 2000: 63). Bu bağlamda Maquiladoraslara yapılan yatırımların artışı ile nitelikli işgücündeki artış arasında güçlü bir korelasyon bulunmuştur (Feenstra ve Hanson, 1997: 374). Benzer şekilde, ikinci bir Silikon Vadisinin Malezya, Singapur ve Hong Kong üçgeninde oluşması da, yine bu bölgedeki nitelikli işgücündeki görece ücret farklılığı önemli bir rol oynamaktadır. Kısaca ücretlerin, istihdam edilen işgücünün niteliğinin değişmesine rağmen, GÜ'lerden GOÜ'lere (SB'ler dahil) yapılan yatırımların önemli bir belirleyicisi olmaya devam ettiği görülmektedir.

SONUÇ

SB'lerdeki yabancı sermayeli yatırımlar DYY teorileri ışığında değerlendirildiğinde, Getiri Oranlarındaki Farklılık ve Portfolyo Teorisi gibi tam rekabet varsayımına ve yatırım yapılan ülkeye özgü faktörlere dayanan teoriler, SB'lerdeki DYY'lara kısmen bir açıklama getirmektedir. Aynı varsayımlara dayanan Üretim Düzeyi ve Pazar Büyüklüğü Hipotezlerinin ise, GOÜ'lerdeki SB'lerin ihracata yönelik doğası nedeniyle bu bölgelerdeki DYY'ları açıklamakta bir çok açıdan yetersiz kaldığı söylenebilir.

SB'lerdeki ÇUŞ'lerin davranışları dikkate alındığında eksik rekabet varsayımına dayanan teoriler SB'ler açısından biraz daha açıklayıcı görünmektedir. Örneğin, SB'lerdeki yatırımlara Ürün Devreleri açısından bakıldığında, GOÜ'lerdeki SB'lerin ürün devrelerinin Üçüncü Aşamasında yer aldığı görülebilir. Oligopolistik Tepki açısından ise, firmaların pazar yönünden değil, daha çok emek maliyetindeki farklılıklar nedeniyle üretim maliyetlerini azaltma yönünden bir tepki göstermektedirler. İçselleştirme ve Dunning'in OLI Paradigması, SB'lerde ev sahibi ülke pazarını hedefleyen yabancı yatırımlara bir ölçüde açıklama getirmektedir. Ancak, SB'lerdeki

üretim biçimlerine ve yapılan üretimin ev sahibi ülke pazarına değil de genellikle dünya pazarlarına yönelik olduğunu dikkate alınırsa ÇUŞ'lerin SB'lerde pazarı içselleştirmekten çok, emeği dışsallaştırma eğiliminde oldukları söylenebilir. SB'lerdeki yatırımlara Caves Ekonomileri açısından bakıldığında, yurtiçine dönük yatırımlar yatay, işgücüne ve hammaddeye yönelik yatırımlar ise dikey bir genişleme özelliği göstermektedir.

Klasik varsayımlara dayanan DYY kuramlarının genellikle GÜ'lerden yine GÜ'lere yapılan DYY'ları açıklamaya yönelik olmalarından dolayı GÜ'lerden GOÜ'lere (SB'ler dahil) doğru yapılan yatırımlar dikkate alındığında farklı faktörleri de değerlendirmeye eklemek gerekmektedir. Politik denge, özendirici politikalar ve ucuz işgücü SB'lerdeki yabancı yatırımlar için önemli belirleyiciler olmaktadır. Yapılan uygulamalı çalışmalarda ücretler ile SB'lerdeki yabancı yatırımlar arasında güçlü korelasyonların bulunması ucuz işgücünün SB'lerdeki DYY'ların önemli bir belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Bu bakımdan SB'lerin, GOÜ'lereki ucuz işgücünün ÇUŞ'lerce istihdam edildiği alanlar olarak uluslararasıdaki yeni işbölümünde yerini aldığı ve böylelikle GOÜ'lerin bu bölgeler aracılığıyla bir çeşit emek ihracatı gerçekleştirdiği söylenebilir. Ayrıca, bir başka açıdan SB'ler küresel üretimin emek-yoğun kısımlarının gerçekleştirildiği özel alanlar olarak da tarif edilebilir. Sonuç olarak, SB'lerdeki yabancı yatırımların, bir çok teori açısından ele alınabilmelerine rağmen, GOÜ'lerdeki SB'lere ucuz işgücü nedeniyle geldiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AHRENS, J. ve MEYER-BAUDECK, A. (1995) Special Economic Zones : Shortcut or Raound-aboutway Towards Capitalism, *Intereconomics*, March/April 1995, s.87-96.
- ALPAR C. (1978) Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını No: 124, 2. Baskı, Ankara.
- ALTER, R. (1991) Lessons from the Export Processing Zone in Mauritius, *Finance and Development*, 28(4), s.7-9.
- AGARWAL, J.P. (1980) Determinants of Foreign Direct Investment : A Survey, *Weltwirt-schaftliches Archiv*, 116(4), s.739-73.
- APPAY, B. (1998) Economic Concentration and Externaliazation of Labour, *Economic and Industrial Democracy*, 19(1), s.161-184.
- ASIEDU, E. (2002) On the Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?, *World Development*, 30 (1), s.107-119

- BALASUBRAMANYAM, V.N. (1988) Export Processing Zones in Developing Countries : Theory and Empirical Evidence, *Economic Development and International Trade* içinde (Editör : D. Greenaway), St.Martin's Press, New York, s.157-165.
- _____(1994) The Transnational Corporation: Review Article, *Business History*, 36(2), s.83-89.
- BAKIR, S. (1984) Serbest Bölgeler : Genel Bir Değerlendirme, TBMM Basımevi, Ankara.
- BROUTHERS, L. ve McCRAY, J. (1999) Maquiladoras: Entrepreneurial Experimentation to Global Competitiveness, *Business Horizons*, 42 (2), Mar/Apr99, s.37-45.
- CASPERSZ, D. (1998) Globalization and Labor : A Case Study of EPZ Workers in Malaysia, *Economic and Industrial Democracy*, 19(2), May 1998, s.253-286.
- CAVES, R.E. (1996), *Multinational Enterprise and Economic Analysis*, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- CLAD, J. (1985) Penang Road to Growth on Shifting Foundations, *Far Eastern Economic Review* 129, 19 September 1985, s. 80-81.
- DABOUR, N. (1999) Free Trade Zones in the Aftermath of the Uruguay Round: Experience of Selected OIC Member Countries, *Journal of Economic Cooperation*, 20(4),s1-33.
- DUNNING, J.H. (1973) The Determinants of International Production, *Oxford Economic Papers* 25, s.289-336.
- _____(1995) Re-appraising the Electric Paradigm in an Age of Alliance Capitalism, *Journal of International Business Studies*, 26(3), s.461-492.
- DTM-SBGM (2001) Dış Ticaret Müsteşarlığı Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü, 2000 Yılı Faaliyet Raporu, Ocak 2001, Ankara.
- FEENSTRA, R.C. ve HANSON, G.H. (1997) Foreign Direct Investment and Relative Wages: Evidence from Mexico's Maquiladoras, *Journal of Development Economics*, 52(2), s.259-484.
- FIALA, R. ve TIANO, S. (1991) The World Views of Export Processing Workers in Northern Mexico: A Study of Women, Consciousness, and the New International Division of Labor, *Studies in Comparative International Development*, 26 (3), s.3-27.
- FROBEL, F.; HEINRICHS J. ve KREYE O. (1978a) Export-Oriented Industrialization of Under-developed Countries, *Monthly Review*, 30(6), s.23-27.

- _____(1978b) The World Market for Labor and the World Market for Industrial Sites, *Journal of Economic Issues*, 12(4), s.843-859.
- _____(1980) The New International Division of Labour, Cambridge University Press, Cambridge.
- FUSSELL, E.(2000) Making Labor Flexible: The Recomposition of Tijuana's Maquiladora Female Labor Force, *Feminist Economics*, 6(3), s.59-79.
- GRUNWALD, J. ve FLAMN K. (1985) *The Global Factory*, The Brookings Inst.,Washington D.C.
- HAUSEGO, D. (1980) How Taiwan Gains from South Korea's Turmoil, *Financial Times*, 2.12. 1980.
- IETTO-GILLIES,G. (1992) International Production: Trends, Theories, Effects. Polity Press, Cambridge.
- ILO (1988) Economic and Social Effects of Multinational Enterprises in EPZs. Geneva.
- KENNEY, M. ve FLORIDA, R., (1994) Japanese Maquiladoras : Production Organization and Global Commodity Chains, *World Development*, 22(1), s.27-44.
- KUMAR, R. (1987) Performance of Foreign and Domestic Firms in Export Processing Zones, *World Development*, 15(10/11), s.1309-1319.
- KUSAGO, K. ve TZANNATOS, Z. (1998) Export Processing Zones : A Review in Need of Update, World Bank, *Social Protection Discussion Paper Series* No. SP 9802, 1998/01/31.
- LEE, Y.(1999) Labor Shock and the Diversity of Transnational Corporate Strategy in Export Processing Zones, *Growth and Change*, 30(3), s.337-365.
- LOVE, J.H. ve LAGE-HIDALGO F. (2000) Analysing Determinants of US Direct Investment to Mexico, *Applied Economics* 32, s.1259-1267.
- MAKABENTA, M. P. (2002) FDI Location and Special Economic Zones in the Philippines. *Review of Urban & Regional Development Studies*, 14(1), s.59-78.
- McDONALD, A.L.(1986) Of Floating Factories and Mating Dinosaurs *Harvard Business Review*, November-December 1986, s.82-86.
- McMILLAN, M. et al. (1999) Promoting Foreign Direct Investment in Labor-Intensive, Manufacturing Exports in Developing Countries Harvard University, Consulting Assistance on Economic Reform II, *CAER Discussion Papers* No: 42. July 1999.

*Serbest Bölgelerdeki Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları:
Dünyadaki Uygulamalara Teoriler Işığında Bir Bakış*

- ÖZTÜRK, L. (1998) Serbest Bölgeler ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- _____(2002) Serbest Bölgelerin Performansını Etkileyen Faktörler: Dünya Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme, *Verimlilik* 2002/4, s.33-48.
- _____(2003) Avrupa Birliği Sürecinde Serbest Bölgeler, *Dış Ticaret Dergisi*, 28(Nisan 2003), s.61-76.
- PYLE, J.L. (2001) Sex, Maids, and Export Processing: Risks and Reasons for Gendered International Production Networks, *Journal of International Politics, Culture, and Society*, 15(1), September 2001, s.55-76.
- RIEDEL, J. (1974) The Nature and Determinants of Export-Oriented FDI in a Developing Country : A Case Study of Taiwan, *Weltwirtschaftliches Archiv* 111, s.505-528.
- RONDINELLI, D. A. (1987) Export Processing Zones and Economic Development in Asia, *American Journal of Economics and Sociology*, 46 (1), s.89-105.
- RUGMAN, A. M. (1980) Internalization as a General Theory of Foreign Direct Investment : A Re-Appraisal of the Literatur., *Weltwirtschaftliches Archiv* 116, 1980, s.365-379.
- SEYİDOĞLU, H. (2001) *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*, Güzem Yayınları, İstanbul.
- SKLAIR, L. (1986) Free Zones, Development and the New International Division of Labour, *Journal of Development Studies*, 22(4), July 1986, s.753-759.
- SZYMANSKA, A.(2002) Companies Looking for Compromise on Special Economic Zones, *Warsaw Bussiness Journal*, June, 16/10/2002, s.11.
- TAYLOR, M. (1986) The Product-cycle Model: A Critique, *Environment and Planning A*, 18, s.751-761.
- TEKELİ, İ. ve İLKİN, S. (1987) *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü*. Yurt Yayınları, Ankara.
- WOODWARD, D. P. ve ROLFE, R. J. (1993) The Location of Export-Oriented Foreign Direct Investments in the Caribbean Basin, *Journal of International Business Studies*, 24(1), s.121-144.
- VERNON, R. (1966) "International Investment and International Trade in Product Cycle", *Quaterly Journal of Economics* 80, s.190-207.